

YİNE FÂTİH CÂMİ'İ

Ekrem Hakkı Ayverdi

Fâtih Câmî'inin eski şekli, rahmetli Mehmed Ağaoglu'nun, binayı arkeolog göziyle tedkik edip ortaya koyduğu, iddiasız, basit, fakat derin bir görüşün ifâdesi olan restitüsyon krokisinden sonra, müteaddid def'alar tedkik mevzuu olmuştur. Osmanlı-Türk mimarisinin gelişme safhaları bakımından çok mühim bulunduğundan, bu mesai tamamen yerine masrufdur ve heder olmamıştır. *Fâtih Devri Mimarisi* adlı kitabımızı yazarken, dikkatimizi muayyen mecralara sevk ve teksif ile, uzun tedkiklere vesile olduğu için bunlara müteşekkirimiz.

Kitabımızdaki tafsilât, bugün için dahi, bizce kâfi olduğundan, esas hakkında ilâve edecek fazla bir şey görmüyorsak da bu kere *Tarih Dergisi*'nde¹ neşrettiği *Eski Fatih camii meselesi* isimli makalesini vererek mutâlâalarımızı ısrarla soran R. Anhegger Bey'in arzusu, şahsan hoşlandığımız bir nevi' olmayan, bu cevabi yazımıza sâik oldu; binaenaleyh kendi yazış sırasını takib ederek mukabillerini madde madde bildireceğiz.

Muhterem müellifin, 11 sahifelik makalesininin 145-48 s. ye kadar ilk dördü, mukaddem neşriyatta müteaddid def'alar zikrolunmuş kaynakların tekrarından ibaret olmakla, lüzumsuz denebilir. Bununla beraber bu sahifelerin, henüz ma'lûm olmadığı için diğer tedkiklerde bahsi geçmeyen, Hezâr-Fen Hüseyn Efendi'nin, *Telhisü'l-beyân fi kavânin-i âl-i Osman* adlı risâlesindeki iki satırlık kayıdıla, kendisinin neşir dahi olunmamış almanca bir makalesininin yâdı için çerçeve teşkil ettiği de sezilmektedir.

Hezâr-Fen'in cümlesi hakkındaki fikrimizi yerinde söylemek üzere, ilk kısım itibâr olunması lâzım gelen bu 4 sahife hakkında

¹ Robert Anhegger, *Eski Fatih camii meselesi*, *Tarih Dergisi*, İstanbul 1954, c. VI, sayı IX, s. 145-160.

yalnız, *Lorich* ve *The Turskin* resimlerinde, mihrab önünde görülmekte olup, tarafımızdan da (F. D. M. s. 129) belirtilen mübhem şakulî çizginin, hiç bir zaman \perp tipini imâ bile edemeyeceğini, binaenaleyh makalenin 147 s. deki kaydın mimârî bir tedkikte yeri olmadığını işaretle iktifa edeceğiz.

Câmi' hakkında tedkiklerde bulunan muâsır müelliflerin yazılarını, öğretici bir revîş içinde, önümüze döken II. kısım, 148—52 s. de olup bunun neticelerine zıd olan rekonstrüksiyondan bahis III. kısım 153 s. de bulunmaktadır. Müellifin, I işaretile gösterdiği bendi bu üç kısma tefrik doğru olur, kanaatindeyiz. IV. kısım makalenin II. bendine tekabül eden câmi' plânının menşe'i hakkında mutâlâaları ihtivâ eylemektedir. 147. s. nihayetinde Hezâr-Fen Hüseyin Ef. nin risâlesindeki² «câmi-i mezbûrun vasatı kubbe-i kebîre olup etrâfında ba'zı nîm kubbe ve ba'zı kubbe-i tâmmeleri kırmızı somâki sütunları üzere binâ olunmuşdur» cümlesine istinad ettirdiği yan yarım kubbelerin muhtemel mevcudiyetini muhakkak telâkki ile Riefstahl'i de peşin bir kehânetin kahramanı olarak işhad eylemiştir. Medhâfin sağ ve solunda farzolunan bu iki yarım kubbe ve aralarındaki muazzam tonoz-kemer başka hiçbir kaynakta mezkûr olmadığı gibi, -Evliya Ç. de mihrab cihetinde tek yarım kubbe-, eldeki resimlerin hiçbirinde izi görülmez. Hâlbuki yarım kubbenin üstünü örtmesi lâzım gelen unsur ile aralarındaki 24.0 metre aralığı³ kapatan 6.90 m. enindeki kemerin minâre ile kubbeler arasında görülmemesine imkân ve ihtimal yoktur; bu resimleri çizenlerin birbirinden haberdâr olmadıkları ve aralarında iki asırlık bir zaman farkı bulunduğu unutulmamalıdır. Kaldı ki bir kenarı gayet ağır yüklü, bir kısmı boşda olan böyle bir tonoz kaabil-i icrâ dahî değildir; inhidâmı tevliid edecek muvazene bozukluğuna ma'ruzdur; bu cihetlere rekonstrüksiyon bahsinde avdet edeceğiz.

Teknik bu halde olmakla beraber bütün bu iddialara masdar olan cümleden doğru dürüst ma'nâ çıkarmak bile kaabil olmakdadır. Cümlelerin kuruluşu ve edâtın vaziyeti i'tibariyle «etra-

² R. Anhegger, bk. adı geçen makale s. 146—47. Müellif bu kayıd hakkında, R. Anhegger, *Beiträge zur frühosmanischen Baugeschichte, III, Zum Problem der alten Fatih-Moschee in Istanbul*, adlı bir makalesinin, Zeki Velidi Armağanı'ndan ayrı baskı halinde neşrolunacağını söylüyorsa da ancak çıktıktan sonra mutâlâa olunabilir.

³ Bk. aynı makale, s. 160'da Anhegger şeması.

fında» kelimesinin muzâfı «câmi'» dir; okunur okunmaz böyle anlaşılıyor. Ancak câmi'in etrafında kubbe olamayacağı içindir ki teknik ve hâricden bir karîne îanesiyle «kubbe-i kebîre» nin etrafı kasdedildiğine hükmolunabiliyor; bu za'f-ı te'liflerin birincisidir. Mütebâkı kısımdan (nîm kubbeler ve kubbe-i tâmmeler) ma'nâsı çıkabildiği kadar nîm kubbeyi müfred, kubbe-i tâmmeleri cemi' olarak kabûl etmek de kaabil. «Ba'zı» kelimesi ise metinlerde, vaktiyelerde, tapu hudud kayıtlarında kullanılıp (kısmen) ma'nâsına geldiğinden atif edâtı makamına almak doğru olamaz, kanaatindeyiz. Bütün kubbeleri «kırmızı somâki sütunlar . . . » a oturur gibi göstermesi za'fı te'lifi teşdid eden bir za'f-ı tahrirdir. Çünkü mesnedlerden ikisinin sütun değil pil-pâye olduğu ma'lûmdur; sütun olanlar da kırmızı yerine siyahdır.

Tek nüshası Venedik'de olan Hezâr-Fen risâlesini bittabi' görmediğimizden, bütününün üslûbunu takdir edemeyiz; fakat bu cümle sakat ve muğlakdır ve müellif, inşa'î olarak varacağı neticeyi düşünmeden şöylece yazmıştır. Diğer hiç bir kaynakla te'kid etmeden, aksi resimlerde görülürken, ona istinâden faraziyeler kurmak hiç de doğru olmasa gerekir. Nihayet müellif, 149. s. de, restitüsyon plânını nasıl çizdiğimizi tasvir etmeye teşebbüs ederken, bizim evvelâ kubbe ve mihrab duvarlarını yerine yerleştirdiğimizi, kaynak olarak da *Tarih-i câmi-i şerif-i Nâr-ı Osmanî* ruznâmesiyle I. Sultan Mahmud kütübhânesinde mevcut kitapların temellûk ve vakıf kitâbelerine istinad ettiğimizi bildirmektir. Kitabımız okunsa görülür ki mes'eleye asla bu cebheden başlanmamıştır; 130. s. sonundan 132. s. ye kadar olan kısımda, minârelerin gövdesine muttasıl eski yan duvar bakıyyelerine istinâden, hududun şimdikinden 1.85 m. dışarıda, yâni abdest muslukları hizasında bulunmakta olduğunu tebarüz ettirip, daha mihrab duvarı vaziyetinin îanesi olmadan, plânın tamamını elde etmiştir. Ancak bundan sonradır ki Anhegger Bey'in bahsettiği araştırmayı yapıp, o iki vesikadan daha da başkaları ve inşa'î delillerle te'kid ederek, iki ayrı yoldan bulunan neticelerin tevâfukunu tahkik ve neticenin doğruluğunu belirttik. Fotoğrafını almanın hususî tertibata mütevakkıf olmasından dolayı, o zaman koyamadığımız bu bakıyyelerin, cenub tarafındakinin resmini şimdi leffediyoruz. Tıbbıkı şadırvan avlusu tarafında olduğu gibi, minâre kaaidesinin üst silmesi, yan duvarda, minâre ile beraber işlenmiş olarak, 30 sm.

kadar ufki devam ettikten sonra, şâkuliye dönmekte ve saçak kornişine kadar varmaktadır. Eski olan bu silme, bir kaval, bir diş, bir kepçeden mürekkebe, üç yollu ve takriben 18—20 sm. genişliğindedir; saçak kornişinin altında, esâsında bunun aynı olması gereken silme ise, câmi'in yeni yapısından ve 10 sm. lik tek bir kepçeden ibâretedir. Silmelerin eskilik, yenilik vaziyeti böylece anlaşıldıktan sonra beden kısmını tedkik edelim.

Bedeni teşkil eden kesme taşlardan resimde görülen ufak kuş yuvasına kadar olanları, şâkuli silme ile beraber aynı tomrukdan yontulmuş, binaenaleyh eski yapıdan kalmıştır. Payandanın dış köşesini teşkil eden taşların 24 sırasının şâkuli derzleri beşer, altışar aynı hizâda olup eski duvara şaşırtmaca yapılmadan olduğu gibi yaslanmış, 5—7 de bir giren derzler ise, hiç deneyecek kadar az tedahül etmiştir; ittihad satırları da eski duvarinkilerden şaşmaktadır. Şimal tarafında ise eski duvarın parçası daha dar, fakat yeni yapı taşlar aşağıdan yukarıya bir tek şâkuli derz ile eklenmiş hâdedir. Hulâsa iki cebhede de eski duvar bakıyyesi ve ona birleştirilmiş bir kısım sarîh olarak görülüyor. Kitabımızın 137. s. hâşiyesinde işaret ettiğimiz vechile, muhtemel bir yakışdırmaya tekaddüm ile tekrar arzedelim ki bu kalıntıları eski bir payandaya hamletmeye mahal yoktur; eğer eskiden payanda olsaydı, köşeyi teşkil zımnında yapılan amelîyâta lüzum kalmazdı⁴; bu vaziyet saçakdan aşağı kısımda daha vazihdir; fakat badanalı olduğundan fotoğrafı ilâve olunamadı. Teknik cihetinden de, eski binâda boşluklar ve irtifa daha az olduğundan desteğe ihtiyac görülmez. Ancak Süleymaniye ve muakiblerinde pencere-ler büyüüp adedleri fazlaştıktan sonra böyle 1.85 m. ve daha fazla taşkın, mütemâdi yan payandalar yapıldı. Daha evvelkilerden yalnız Üç Şerefeli'de, mihrab arkasında bir çift ufak çıkıntı görülür; o da büyük kubbe dâfiasına karşıdır. Bundan mâadâ ne Lorich, ne Matraki, ne su yolları resimlerinde payanda izi vardır.

Acaba müellif, bizim esasa taallük eden beyânımızı keen-lem-yekün mu addetmiştir? Yoksa görmemiş midir veya ehemmiyet mi vermemiştir? Bilinemez, hangi sebeble ise sanki biz yan duvarların mevcudiyetini haber vermemişiz gibi, ondan hiç bahsetmeyerek, vâkıanın teşmilini, sentezini teşkil eyleyen, ikinci plân-

daki fıkrayı ele almıştır. Fakat onda dahi ehemmiyetli noksanlar bırakmış, kitabımızın 132. s. de başlayıp 137'de devam eden bu bendinde, vaziyetin ne gibi eserlere tatbik olunacağını açıklayan beş satırlık misâller kısmını tamamen atlayıp geçerek, fıkrayı, bizim fikrimizden başka bir düşüncenin ifâdesi hâline sokmuştur. Sanki Ayasulug'da İsa Bey veya Edirne'de Üç Şerefeli'yi söyleyen biz değilmişiz gibi, Sokullu, Ahmed Paşa, Mihrimah ve Konya Selimiye câmi'lerini «hatırlatmış» dır; bu iki tip arasında münasebet kurulamaz.

Bizim Fâtih câmi'inden evvel olanlardan almakla iktifa ettiğimiz bu misâller halkasını muahhar Sultan Selim, Bâyezid, Şehzâde, Süleymaniye, Edirne Selimiye'si ile tevsi' suretiyle, «ehemmiyetli câmi'» den kasdın müstakil şadırvan avlusu olan câmi'ler olup, medrese-câmi' tipinden olan kendi gösterdiklerinin bu kıyasda yeri olamayacağını müellif de herhalde takdir ederler. Birisinde harem duvarları 10—14 m. yüksekliğinde âbidevi selâtin câmi'leri, diğerinde, ayrı medresesi olmadığı için, avlu etrafına 4—6 m. irtifanda höcreler yapılmış vezir yapısı kombine medrese-câmi' örneği müşahede olunur; eyne-es-serâ ve's-süreyyâ. Bunların he-men ilk nümünelerinden biri olan Bursa Başçı İbrahim câmi'ini biz kitabımızda zâten göstermiştik⁵. Müellif emin olabilirler ki biz bu fıkrayı yazarken kendi bildirdiklerinden pek daha fazlasını gözümüzün önünde sıraladık ve düşündük; fakat hâle uymadığı içindir ki dercetmedik; bunu olsun nazarı itibâra alsalardı böyle bir «hatırlatmaya» lüzüm kalmazdı; nitekim biz de kasdımızın ne olduğunu anlamadıklarına ihtimal bile vermiyoruz. Şimdi makalenin 150. s. sine gelelim: Sahifenin başlarında Evliya Çelebi'nin Konya'da vâsi' avlulu Sultan Süleyman câmi'inden bahsettiğini zikir ile, o şehirdeki Sultan Selim ile aynı olması ihtimalini öne sürüyor. Mümkün olup olmadığını tahkik etmeden böyle bir paragraf açmak mes'elenin tenvirine hizmet etmez; bil'akis iğlâkına sebep olur. Zirâ Sultan Selim, Hazret-i Mevlânâ dergâhıyla, önünde Sultan Veled'e atfolunup, yakınlarda yıkılan medrese ile çevrilmiştir; bu vaziyette vâsi' avluya yer kalabilir mi? Aynı sahifede, bizim *Hadîka* müellifinin, Fâtih câmi'inin yeni binasından bahsederken, «*haremine vûs'at-i azîme*»

⁴ Ne makale müellifi, ne de diğer muharrirler böyle bir şey düşünmüş, ve resimlerinde göstermiş değillerdir.

⁵ E. H. Ayverdi, *Fâtih Devri Mimarisi*, İst. 1953, s. 57 ve 225—27.

geldiği sözü hakkındaki mutâlâalarımızın tenkidi gelmektedir; «E. H. Ayverdi'nin bu fikirlerini kabûl ve tasvib etmeye imkân yoktur.» ve 151 de «Câmi'in zemin itibariyle büyüdüğü ma'nası çıkmaz demeye hakkımız yoktur» diyorlar.

Biz restitüsyon plânını çizip, kendilerinin de kabûl ettiği gibi, yeni binaya sathan vüs'at gelmediğini gördükten sonra, ilk yapıyı şimdikinden ufak gösteren müelliflerin neden bu hataya düşüklerini aramak mecburiyetinde idik; bizim yerimizde kim olsa aynen hareket etmezse eksik bir cihet bırakmış olur. Bu sualin cevabını bulmak güç olmadı; Ayvansarayî'nin ifâdesi, tam metni gözden geçirilip tek cümlesi alınırca, şaşırtıcıdır; Ayvansarayî Hüseyin Ef. yaşadığı devirde, Enderun'una mensub olduğu padişah tarafından yapılan yeni Fâtiîh câmi'inde, (*derûn-ı câmi'de mukaddemâ tahrir olunânlardan ziyâde kılınanlar*) dan Hünkâr mahfilli ile yan ve hâricî mahfilleri ve iki yerine dört yapılan pil-pâyeleri zikr ile «*haremine vüs'at-i azîme geldiği ayândır*» rüşvet-i kelâmını da bezlettikten sonra (*bu mezkûrâta min evvelihâ ilâ âhirihi Sultânî's-Selâtin . . . Mustafa Han bin Ahmed bin Mehmed Han muvaffak olmuşlardır*) ibâresiyle zamîrini izhâr eylemiştir. Bundan elli sene evvel, sâye-i umranvâye-i Hazret-i Padişahîde, duâsının mebzûlen kullanıldığını derhâtır ederseniz Hüseyin Ef. nin bu sözü aslâ bir gayr-ı tabî'îlik göstermez; devri için olağan şeylerdendir. Makale müellifi, kitabımızın 140. s. nin I. sûtûnunda Hüseyin Ef. nin mahfiller hakkındaki ifâdesini şerh eden sözlerimizle, II. sûtûnda aynen naklettiğimiz padişaha âid medhiyyeyi, başını ve sonunu iki kelime ile olsun birbirine rabtetmeden, tamamen atlamışlar, üstelik yeni binanın sathan daha büyük olmadığını kendileri de kabûl ettikleri hâlde⁶ aynı şeyi bizim bildirmeye hakkımız olmadığını beyan eylemeye kendilerinde hak görmüşlerdir.

Yine kitabımızın 140. s. de, Ayvansarayî'nin vüs'at mefhûmunu sarâhâten yalnız mahfillere hasretmesine rağmen, belki de irtifâen yükselmesini teemmül eyleyebileceğini de yazdığımız hâlde, makalenin 151. s. de birkaç lisandan misâller getirerek, vüs'atın «ampleur» ma'nasına geleceği hakkında bizi tenvir etmişler; bilmem aynı sözü daha evvel söyleyen bir müellifi irşâda hâcet var mıdır? Fikir silsilelerini teşviş edecek atlamalar ve metinlerden tegafüller ile hangi neticeye ulaşılır? 151. s. de türbelerin 1949 da

⁶ Bk. aynı makale, s. 160, restitüsyon şeması.

ta'mir edildiği mûnderiç ise de, hakikatte 1953 bidâyetinde yapılmıştır. 151. s. de «*Şimdi E.H. Ayverdi'nin rekonstrüksiyon plânını nasıl çizdiğini kendi ağzından dinliyelim*» dediği yerde olsun müellif noksanz bir nakil yapsaydı; o kadar boşluk ve ma'nayı zayıflatan noksanlar var ki bu takdim tarzının ihtiyarındaki sebebi bulmak güçtür. Hattâ, bendin sonundaki cümle, bir sûtun yukarıda bulunan fıkraya aittir. Biz plân çalışmalarını 137. s. de anlattık; bu yazımızda daha da açıklandığından, sözü kısa kesip makalenin ona âid kısmı üzerinde fazla durmayacağız. Müellif 157. s. de Hezâr - Fen Hüseyin Ef. ile *Tarih-i câmi-i şerif-i Nûr-ı Osmanî* muharririni mukayese ediyor ve umûmî ma'lûmat veren birinci yerine bir tek bina hakkında ruznâme tutan ikinciye müreccah ve daha ihticâca sâlih gördüğünü sarahatle bildirdikten sonra, hükmünden rücu' ile, kubbenin büyüklük sırasını «bilgisini kendi ölçülerine göre değil, erbâb-ı fûnûn ve ehl-i vukufun verdikleri cevâba göre» kaydetmesini hatâ addediyor. Zannımıza kalırsa *Nûr-ı Osmanî* müellifi her muharririn tutması lâzım gelen en sâlim şıkkı ihtiyar ile bilenden sormuştur; kâşki hep böyle hareket olunsaydı. Biz dahi vardığımız teknik neticeleri tahkik etmek üzere, çekiç salladıktan sonra mesleğinde teferüd etmiş mühim san'atkârlarla mahallinde istişare etmiş olmakla şeref duyarız. Nûr-ı Osmanî câmi'inin yapıldığı tarihlerde zamanın (erbâb-ı fûnûn ve ehl-i vukufu) olan Hassa mi'marları ve kalfalarınca Ayasofya'nın da, Süleymaniye, Fâtiîh'in de kubbe ölçüleri nesilden nesile, ustadın çırağa devrolmuş emanetler halinde, ma'lûm idi; bu eldeki ölçüleri, henüz yapılmakda olanla mukayesede ne hatâsı vaki' olabilir? Esasen, aynı eserde, duvarlardan 0.75 m. kadar taşkın taşıyıcı konsol-silmeler üstüne mevzu' kubbenin kaaide muhiti de 100.5 arşın olarak gösterilmiştir ki, arşının 0.758 m. kabulüne göre, 24.25 m. ve iki taraftan 0.75 metrelik taşkınlığın ilâvesiyle, duvardan duvara aydınlık 25.75 m. civarında olur; yerindeki ölçü de budur. Fâtiîh'in kubbesi için verilen 26.0 m. aydınlık, aynı mesâha sistemiyle kezâ ayakdan ayağadır. Muhit için olan kaydı biz ayrıca kitabımızda nakletmeye lüzum görmemişdik; bu belki ufak bir noksan olur diyelim; fakat bir menba'dan şübhe eden için bir kere altına üstüne bakmak gerekirdi. Hiç olmazsa, bir câmi' ruznâmesi tutup kubbesinin büyüklüğünü tebarüz ettirme vaziyetinde olan bir muharririn onu küçültmiye-

ceğini düşünselerdi. Süleymaniye 26.5, Nûr-ı Osmanî 25.75 ve Fâtih arada olunca, yuvarlak rakam ihtiyariyle 26 sularında dolaşır.

Hâi böyle iken makale müellifi, *Nûr-ı Osmanî* müellifinin hatâsını muhakkak saymış, delil olarak da ondan iki asır sonra, bugün yapılmakta olan resimlerdeki yanlışları göstermiştir. Resim başkadır, mesâha neticesinde bildirilen netice başkadır. Resim de yapıldığı maksada göre değişir; millî arşiv için yapılanlarda tafsilât gösterilir, klişede ufalıp karışacak resimlerde bundan ictinab olunur. Yalnız üzerinde rakamla sarahat varsa ona itibar zarûrîdir. Bu arada bizim şadırvan avlusu ve câmi' arzını 57.0 m. gösterdiğimizi zan ve kabûl etmiş, kendi krokisinde de rakkamla öylece nakletmiştir. Şehrimizin ortasında ve ayakda duran şadırvan avlusunu müellif bir kere ölçmek zahmetine katılsaydı câmi' ile aynı olduğunu kitabımızda ve bu yazımızla ortaya koyduğumuz bu arzun 57.5 olduğunu görürdü ve bittabi' ulu-orta ölçüleri bize isnad etmez ve kendisi kabullenip müteâkib hatâlara da sürüklenmezdi. 152. s. de bizzat *Nûr-ı Osmanî* müellifini Hezâr-Fen'den ziyâde ihticâca sâlih gördüğü hâlde, 153'de yine ikinciye rücu' ile medhal yanlarında yarım kubbeleri tekrar kabul ediyor ve onlara muhakkak yer bırakmış olmak için büyük kubbe 24, yanlar 11.30 olsun gibi itibarî eb'âd olarak resmi çiziyor.

Kitabımızın tedkikinden ve burada verdiğimiz izâhattan tebeyün etmiştir ki câmi'in yan duvarları şadırvan hizâsındadır; kubbe de 26.0 m. civarında veya ona 5—10 sm. noksan veya fazlasıyla yakındır. Ammâ belki kemerler 10 sm. daha geniş, yan kubbelere dardır; belki de duvarlarda ufak tefek farklar olabilir ama, arzu 57.0 m. olmasının müessif neticesi olarak müellifin bize isnad ettiği gibi 1.40 olamaz; biz de hiç bir suretle öyle göstermedik; indî bir kalınlık kabul etmemek için, aşağı yukarı, mevcut şadırvan duvarları ile bir, yâni 1.65 m. sularında çizdik ki eb'ada hesâben de uyuyor.

Makale müellifi rekonstrüksiyon plânını çizerken «kaynakları da zorlamadığını» beyân ediyor; kazıyenin aksile bizim cebrettiğimiz ma'nâsı çıkması icâb ederse de, şimdiye kadar geçen izâhat yardımıyla o ameliyenin, teknik a'raz ve seyyal bir gidişle bağlanan vâkıalara istinad ederek, ne kadar yumuşaklıkla tatbik edildiği göz önüne getirilirse böyle kinâyeye muhatap olamayacağımız tezâhür eder. İzâhındaki yanlış ve noksanları tebâüz ettir-

duğunuz *Hadika'nın* bendi gibi, metinlerin, tarafımızdan yapılan tefsirlerinin de bir zorlama olmadığı neticelerin hakikate tevâfukıyla anlaşılmalıdır; zaten bunlar da esasa taalluk etmeyen kısımlardır. Hâlbuki kendileri tarafından Hezâr-Fen cümlesinin za'f-ı te'lifli ifâdesinden kat'î ma'nâlar istihrac olunmuş, *Nûr-ı Osmanî* muharrihinin verdiği ma'lûmat nazar-ı itibâra alınmayıp Fâtih câmi'i, illâ yüz sene sonra yapılan Konya Sultan Selim câmi'inin Riefstehl rölövesine benzetilmek istenmiştir. Nisbetleri hiç de güzel olmayan bu son binânın o rölövesinde şübheyi câlib noktalar vardır; yarım kubbe tasavvur edilen mahallerin üstü, fotoğrafında birer çapraz tonoz olarak görülmektedir; bir istihfâm işaretiyle şimdilik geçtiğimiz bu cihetin ta'mikini ve neticenin ayrıca neşrini en yakın bir seyahatimize ta'lik ediyoruz. Bu arada makale müellifi kendi plânının yanlarında hâsıl olan 1.20 m. lik farkı «*minâre kısımlarının teşkil ettiği çıkıntı olarak izâh . . .*» etmektedir. Mezkûr rakam hiç bir unsura tekaabül etmemekte, minâre çıkıntısı 2.90 m. bulunmaktadır.

Makalenin bizim III. kısım olarak kabul ettiğimiz I. paragrafının sonuna cevab vermeden evvel müellifin krokisini ele almak zaruretindeyiz. O plânda câmi'in, 1.20 m. içeride gösterilen yan duvarları, şerhettiğimiz sebebler tahtında, muhakkak, şadırvan duvarlarının hizâsında olacaktır; kalınlıkları da 1.65 m. civarındadır. Çok esaslî olan bu noktanın tashihi lâzımdır. Fakat diğer cihetlerde olsun herhangi bir plânın kurulmasında riâyeti lâzım gelen vâcibeler düşünülmüş müdür?

a) Çiziliveren yan kubbelelerin üstü ne ile örtülüdür? Bunlar yarım olduğu için açık ağızlarının muhakkak ki bir kemere dayanması icâb edeceğinden anahtarlarının, tam kubbelelerin üzensinden daha aşağı seviyede bulunması iktizâ eyler. Bu takdirde kurşunlukda örtü ne şekildedir? suali kendiliğinden meydana çıkar.

b) İşbu yarım kubbeleler arasındaki 24.0 m. lik «bittabi' müellifin hesabına göre» mesâfeyi örten 6.90 derinliğindeki heyûla tonozun hâricî manzarası hiç göz önüne getirilmiş midir? Ta büyük kubbe üzensine kadar çıkmak zaruretinde olup böyle havada duran çok geniş bir tonoz Türk mimarisinde hiç görülmüş müdür?

c) Bir kısmı kubbeyi taşıdığı hâlde diğer kısmı serbest olan tonozun, tahmilindeki gayr-ı müsâvilik sebebiyle, hasıl olacak muvazenesizlik hiç akla gelmiş midir?

d) Büyük kubbenin bu nisbetsiz unsur üstünde iğreti duruşu acaba teemmül olunmuş mudur?

e) Başlı başına küçük bir âbide olan ták kapı iç cebhesinin yanlardan derin ayaklarla ve üstten tonozlu mahsur vaziyet alması nasıl tecviz olunur? (plân 1). Kitabımızın 144. s. resim 68'de görüldüğü gibi bu kapı dışdan olduğu kadar içden de pek güzeldir; kubbe duvarındaki çıkıntısı 3.50 metredir; biz restitüsyon plânımızı yaparken onu gizlememeyi göz önünde tuttuk ve yan ayakları ancak 2.0 m. çıkıntılı yapmak cesâretini kendimizde bulduk. Bununla beraber bu eb'ad hakikate uygun olarak mihver istikametindeki eb'adı tamamladı (plân 2). Hâlbuki bu âbidevi motifi 6.90 m. derinlikte bir kovuğun içine alıvermekte tereddüd olunmamıştır.

f) Kapıyı bir tarafa bıraksak dahi, 6.90 metre çıkıntısı olan perde gibi iki ayağın başlı başına arzettiği ağırlık ve meydana getirdiği üç derin çukur hangi mîmarî nisbete sığar? Türk âbidelerinde Ták-ı Kısra'ya benzeyen böyle bir şey görülmüş müdür? Bu suallerin cevâbını menfi olarak vermek mecburiyetindeyiz.

g) Yarım kubbelelerin alçak seviyede olmaları o cebhede ve hey'et-i umûmiyede estetik, ve belki teknik, bir istinad noktaları aksaklığı doğurmaktadır; bu mes'elenin hâlli ne olacaktır? Bu gibi meçhuller ortada dururken gayet mühim mes'eleleri tecrübe kobayı yapmaktan hazer edilmek lâzımdır kanâatindeyiz.

Şimdi makalenin, her hâlde psikolojik kilit noktasını teşkil eden restitüsyon plânlarının ve bu meyanda tabiatıyla bizimkinin, bir «yaklaşdırma gayret» i olduğu hakkında müellifin telkinlerini tedkik sırası gelmiştir.

Mimarî ve inşâ'î bedâhetleri çiğnemek, mübhem cümlelerden büyük ma'nalar çıkarmak, tarihî kayıtlara göz yummak ve bilhassa mevzu'a ehemmiyet vermeden işi hafifden almak suretiyle plân çizilirse esasen yaklaşdırma bile olmaz, uzaklaşdırma olur; fakat bu hâl dikkat ve ihtimamla yapılanların umûmuna şâmil ve bünyelerine hâs telâkki olunamaz. Arzettiğimiz gibi bir kemerden bir kubbeye sirâyet edebilecek birkaç santimlik farklara inhisar edip esasen bu âbidelerin inşâsı esnasında dahi ehemmiyet verilmeden⁷ geçilen cüz'î tehâlûfler kaale bile alınmaz. Notre Dame

⁷ Bir misâl olmak üzere Edirne Sultan Selim'inde birbirini ta'kib eden takriben 7.0 m. lık iki kemerde 37 sm. fark olduğunu zikredebiliriz.

ve bilhassa Vézlay gibi hemen yeniden inşa olunan gotik katedrallerde asilla restitüsyon plânı ve inşâ arasında santimi santimine uygunluk mu vardı? Olmaması ne plânlara ne yeniden inşâlara mani' oldu; o sayede de âbideler kurtuldu. Hâl böyle iken Türk mimarî san'atının ana merhalelerinden biri olan eski Fâtih Câmî'inin esasını bulma yolunda yapılan titiz araştırmaları «yaklaşdırma» ve fuzûlî «gayret» ile tavsif edebilmek için, ortaya konulan mesâinin de aynı samimî ciddiyet ve ehemmiyetle işlenmiş olması lâzım gelir. Yoksa ayak-üstü yapılmış resim ve mübhem ve mütenâkız telkinler yoluyla yaratılan şübhe ve tereddüder belki haric muhitlerde bir ma'kes bulur, fakat hakikate asla yardım etmez.

Eğer mes'ele memlekete âid olmayıp şahsî bulunsaydı cevab vermek için çok düşünür ve her hâlde menfi karar verirdik. Herşeyden evvel içeride kanaat hasıl edilmesi lâzım gelen hâdisenin anlatılması mecbûriyeti vardır; memlekette mimarîmiz hakkında pek az yazılmış, ondan da daha az düşünülmüştür; bu yüzden diğer dillerde olan neşriyat san'at literatürümüze tasâhub etme vaziyetine sık sık geçmekte ise de, karışık ve girift âmiller sebebiyle, pek şayan-ı tebçil bir kaç kalem müstesnâ, ekseriya hakikî çehreyi tahrif eylemekte olduğundan, kendimiz lüzumu kadar başaramamıza rağmen, mes'eleleri ele aldığımız zaman bâkir bulmayı tercih edecek hâllere düşmekteyiz.

Makalenin sonunu teşkil eden plânın izâhı mes'elesini meskût geçmeyip tafsilsiz birkaç satırla neticeleri bildirelim. Kitabımızın *Fâtih c.* bahsiyle III. kısımda etraflı izâhat vardır.

a) Câmî' plânı I şemasile doğrudan doğruya alâkalı değildir. Fakat plânın tekevvinde o şema da, başkaları gibi, bir te'sir bırakmamıştır iddiasında bulunulamaz.

b) Binânın mimarı hakkında Fâtih tarafından yapıldığı söylenen muamele tarihî bir efsânenen ibârettir.

c) Çünkü câmî'in mimarı, kat'iyetle ma'lûm değildir. Atik Sinan da Ayas da, veya her ikisi de beraber olabilir. Unutulmamalı ki mimar Ayas Saraçhanebaşı'ndaki câmî'ini, Fâtih binâsının kalıntılarıyla ve izinle inşâ etmiştir; bu da inşâattaki alâkasını gösterir.

d) Câmî'in plânı son Üç Şerefeli merhalesine dayanarak Türk mimarî san'atının tekâmülü suretiyle vücuda gelmiştir. Pek eskiden beri kullanılan yarım kubbe için Ayasofya'ya müracaata ne lüzum ne de ihtiyaç vardı.

e) Vaziyet plânı mimarlardan değil, cemi'yetin tekâmülü ve ihtiyacın ibramıyla ve Fâtih'in işaretiyle doğmuştur. Mimarî zihniyet ise bir şahıs yerine, (kül) den fişkırmıştır.

Şimdiye kadar *Fâtih Devri Mimarîsi* hakkında on kadar tenkid yazısı çıktı; azçok hepsi de sarfedilen mesâiyi taltif ettiler. Bunların içinde, daha evvel bizzat aynı mevzu'da kalem oynatmış olan, mimar Ali Saim Ülgen Beyin, kitabımızın Fâtih Câmi'i bahsiyle daha ziyâde alâkadar olması tabi'îdir. Tenkidî makalesinde⁸, kitabda ele alınan her mevzu' için aynı kesafette bilgi verilmemesi ve âbidelerin kemiyet bilânçosundaki noksanlar gibi, bizzat imkânlarımızın darlığı yüzünden aşamadığımızı bilip beyandan çekinmediğimiz, mühim noktalara parmağını basdığı hâlde, Fâtih Câmi'i hakkındaki etüdünde bulduğu eb'ada, sahaya, umumi plâna, türbelerin vaziyetine tamamen zıd çıkan neticelerimizi ve hükümlerimizi, açık kalblilikle kabul etmiş ve kendi makalesini *bir tecrübe mahiyetinde* diye vasıflandırılıp şu satırları şahsımız hakkında yazmaktan çekinmemiştir⁹:

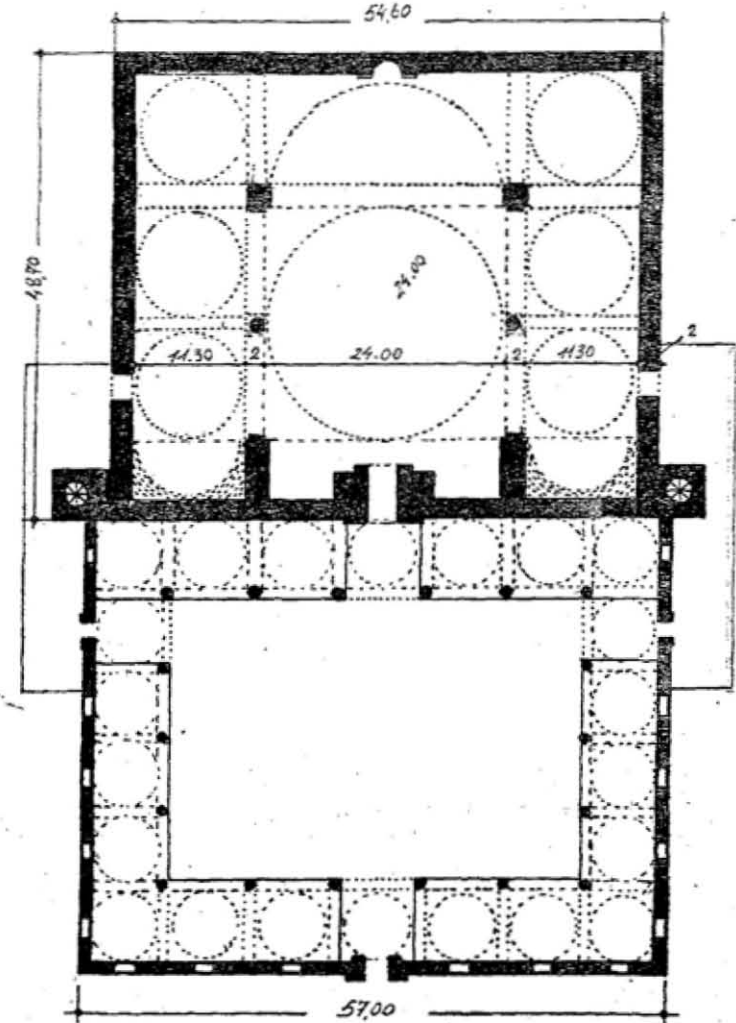
Ekrem Hakki Ayverdi uzun zamandan beri İstanbul ve civarındaki eski eserlerin onarımlarını teahhüd eden bir fen adamı olduğu cihetle, onardığı binaların bünyelerine vukuf peyda etmek, bunlarla en yakından temas ederek gizli unsurlarını rahatça ve yakinen tetkik eylemek mazhariyeti gibi, hiç bir san'at tarihçisinin erişemediği bir imkâna sahiptir (s. 273)¹⁰.

Gerek Mehmed Ağaoğlu'nun, gerek Saim Ülgen'in çalışmaları bazı yerlerde noksan fakat yapıcı idi. Eğer onlar olmasaydı belki bu kadar vâzih ve *yaklaştırma*'dan fazla bir şey olan mesaimizde hakikate eremezdik.

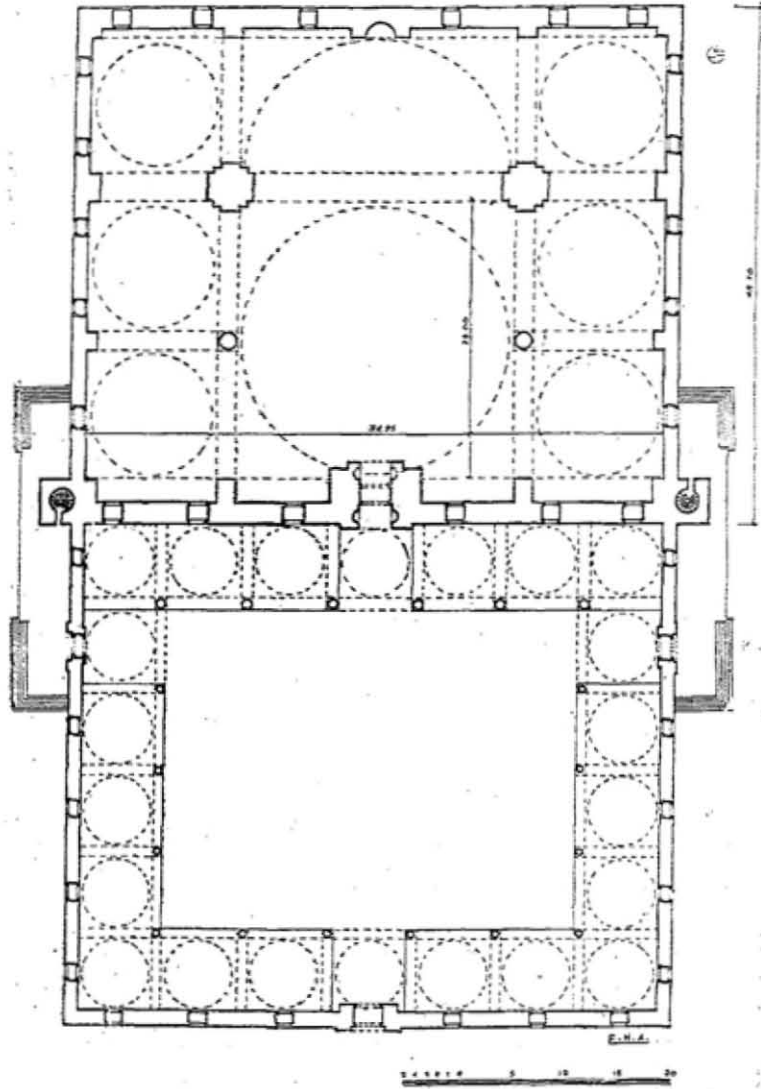
⁸ Ali Saim Ülgen, *Fatih Devri Mimarîsi*, bibliyografya, Fatih-İstanbul mecmuası, İstanbul 1954, II. yıl, sayı 7-12, s. 272-274.

⁹ Şahsımız hakkındaki bir yazıyı nakle mecbur olmaktan mütevellid üzüntü ile karilerden özür dilerim.

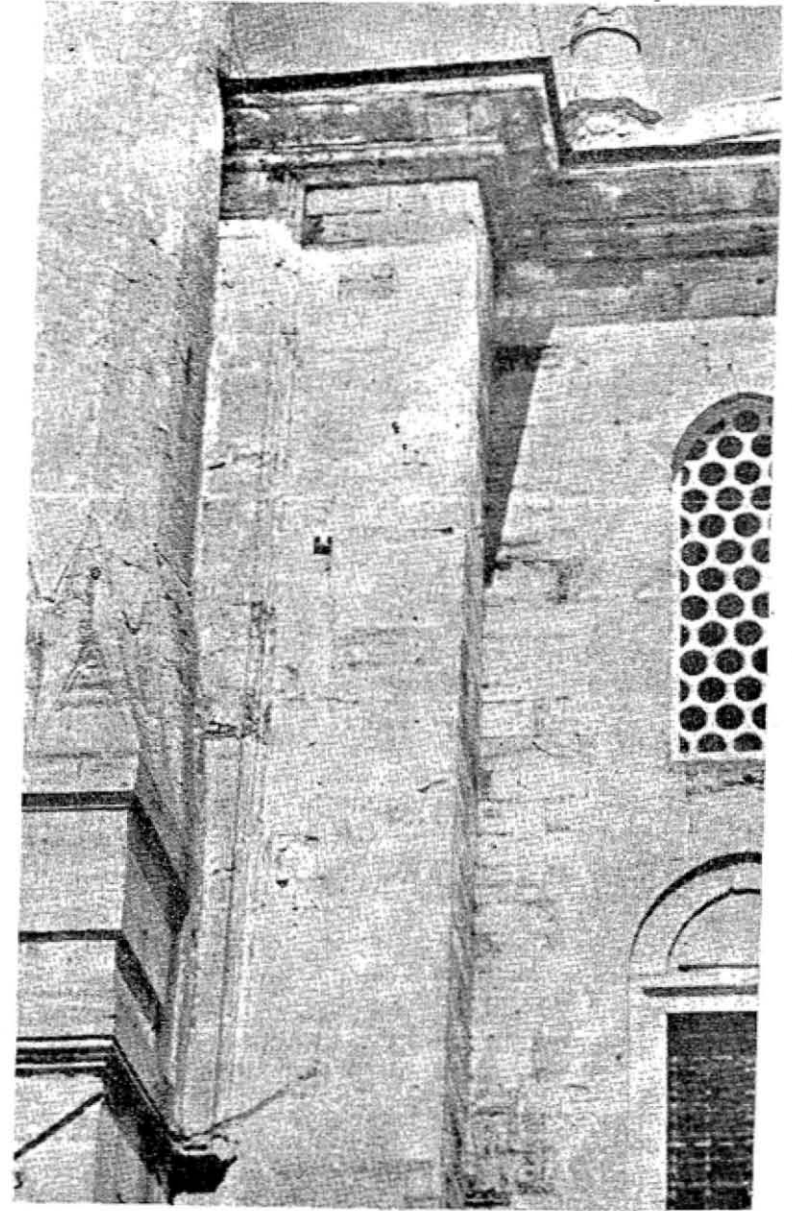
¹⁰ Fatih Câmi'i'nde bünyeye müteallik önemli bir tamir yapmadık. Kitabımız basılırken Gölbağ türbesinde icra edilen restorasyona ancak başiyede temas edilebildi. Bünyesi vâzih olmayan bu câmi'e dair tedkiklerimiz ise kitabdaki bahsi işlemek için yapılmıştı.

Plân 1. Eski Fâtih Câmi'i için R. Anhegger tarafından yapılan resim

Plân 2. Fâtih Câmî'i restitüsyon plâni

Fâtih Câmî'i Akdeniz cihetinde eski yapıdan kalan minâre gövdesi ve ona muttasıl duvar parçası